

АПЕЛЯТИВНІ НАЗВИ ТВАРИН У РУКОПИСНИХ СЛОВНИКАХ ІВАНА ВАГИЛЕВИЧА (НАЗВИ ПТАХІВ)

Анна Будзяк

Doktor, adiunkt, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie (POLSKA),
ul. Św. Krzyża 14, 31-028 Kraków, e-mail: allenula@gmail.com

UDC: 811

ABSTRACT

The article deals with Ukrainian names of birds contained in three manuscript dictionaries of Ivan Vahylevych: *Словарь языка южно-русского* and two variants of *Ідіотикон*. These dictionaries are multilingual. Registered Ukrainian words are translated into German, Latin, Polish and some other Slavic languages. These are the first big lexicographical works which contain copious material describes the Ukrainian fauna. Among analyzed lexical items there are a lot of dialect forms, another variants of forms, fixed in other dictionaries, some forms are explained by the author in a different way than other lexicographers, whose works were used for analysis, and units, which are not fixed in other registers. They are an important addition to our knowledge of Ukrainian vocabulary of the first half of the 19th century, in particular the vocabulary of south-western dialects.

Keywords: Vahylevych, the Ruthenian Triad, history of Ukrainian lexicography, Ukrainian dialectology, names of animals.

У статті аналізуються загальні назви – українські назви птахів, вміщені в трьох рукописних словниках І. Вагилевича: *Словарі языка южно-русского* та двох варіантах *Ідіотикону*. Всі реєстри є багатомовними словниками, в яких реєстрові українські слова перекладаються німецькою, латинською, польською та іноді іншими слов'янськими мовами. Це одні з перших більших лексикографічних робіт, які містять багатий матеріал, що описує українську фауну. Серед аналізованих одиниць виявлено чимало діалектних форм, варіантів форм, фіксованих в інших словниках, форм, які автор пояснює по-іншому ніж лексикографи, роботи яких були використані для аналізу, а також одиниці не фіксовані в інших реєстрах. Вони є вагомим доповненням нашого уявлення про українську лексику першої половини XIX століття, зокрема про лексику південно-західних говірок.

Ключові слова: Вагилевич, Руська Трійця, історія української лексикографії, українська діалектологія, назви тварин.

І. Вагилевич, відомий галицький культурний діяч першої половини XIX ст., один із співавторів *Русалки Дністрової*, в якій Руська Трійця започаткувала в Галичині літературну мову, оперту на народній основі, ввела фонетичний правопис і відійшла від кирилиці, користуючись реформованою гражданкою. Діяльність І. Вагилевича була дуже широка – письменник, архівіст, історик, етнограф, громадський діяч та, нарешті, мовознавець, він відіграв велику роль у збагаченні української культури та науки. Із його мовознавчих робіт найбільш відома написана по-польськи граматики української мови, але в опрацюваннях історії українського мовознавства згадуються також його лексикографічні праці – перші діалектні словнички (гуцульського, бойківського та лемківського говорів; два перші були надруковані за життя автора, а словничок лемківської лексики вже у XX ст.), а також більші рукописні реєстри: *Словарь языка южно-русского* (тобто українсько-польсько-німецько-латинський словник) та два варіанти *Ідіотикону* (українсько-німецько-латинського словника з багатьма еквівалентами зі слов'янських мов, в основному з польської мови), що зберігаються в бібліотеках Львова і Санкт-Петербурга. Матеріал, який тут аналізуємо, ми виписали з вищезгаданих трьох рукописних словників. Лексика, фіксована в цих реєстрах, використовувалася в наукових роботах Б. Галаса – дослідника української рукописної лекси-

кографічної спадщини XIX ст., в статті І. Сус та кількох наших працях, проте нам не відоме опрацювання, присвячене назвам тварин.

У наш час ще нормується українська термінологія, також біологічна, ведуться гарячі дискусії чи замінити форми, що десятиліттями функціонували в наукових та популярних опрацюваннях, давніми, інколи забутими. Цікавою сторінкою знань про зооніми є дослідження назв, які вживалися в Україні тоді, коли починала формуватися нова літературна мова і був започаткований розвиток української лексикографії. І. Вагилевич, без сумніву, є одним із тих, що зробили вагомий внесок у формування нової літературної мови, є також одним із перших українських діалектологів, тому фіксований ним матеріал є важливим доповненням до дослідження історії української лексики.

Першим українським дослідником природознавчої лексики вважається І. Верхратський, який у другій половині XIX ст. заклав основи української науково-природничої термінології працею *Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної* (1864–1879 рр.). Важливими працями, що впорядковували зоологічну номенклатуру, були видані в 20-х і на початку 30-х років XX ст. Інститутом української наукової мови словники М. Шарлеманя, І. Щоголева, С. Паночіні та К. Татарка. За радянських часів К. Татарко і О. Маркевич видали перероблений і розширений *Русско-украинско-латинский зоологический словарь. Терминология и номенклатура*. На жаль, словник був виправлений згідно з політикою наближення української мови до братньої російської. У 90-і роки науковці повернулися до зоологічних опрацювань [вернакулярних назв](#). З'явилися нові їх реєстри, як, наприклад, у працях: Г. Фесенка і А. Бокотея, І. Загороднюка, Ю. Мовчана.

І. Вагилевич не займався систематичним упорядкуванням термінів. Варто однак звернути увагу, що у варіаті *Ідіотикону*, який зберігається в Санкт-Петербурзі, підкреслював ботанічні назви, а у додатках до словника частково виписав їх окремо. Серед листків з невпорядкованими записами-матеріалами до словника, що зберігаються в архіві РАН в одній папці зі *Словарем языка южно-русского*, знаходимо теж зафіксовані окремо назви тварин. Вони подаються під заголовками: *Риба, Птиця*. Виписані форми нечисленні, проте показують, що автор думав про систематизацію таких назв. Хоча І. Вагилевич не уклав окремих термінологічних словників, кількість та різноманітність назв тварин, вміщених у його рукописних словниках, суттєво збагачує наше уявлення про вживання назв тварин на українській території у першій половині XIX ст.

Назви тварин по-різному функціонують у мові. Звичайно, офіційні наукові назви не є тотожні з назвами вживаними у побутовій комунікації. З покликанням на авторитетних науковців, у *Вікіпедії* написано: «нарівні з чинною науковою назвою, а нерідко і без неї, тварин називають вернакулярними назвами [...], які використовуються у довідкових виданнях, в освіті, в побуті тощо». Як пояснюють автори згаданої статті, «вернакулярні назви окремих видів тварин формують величезні синонімічні ряди, які включають різні діалектичні, місцеві, запозичені, художні та інші назви (напр.: *лес і собака, лис і лисиця*). Існують і регіональні особливості вживання тих чи інших назв (напр.: *вивірка і білка, сурок і бабак*). У окремих об'єктів класифікування існують спеціальні позначення окремих вікових чи статевих груп (напр.: *кінь, лоша, кобила, жеребець; вівця і баран; бик, корова, теля, говядо*)» [4, *вернакулярні назви тварин*]. Спираючись на таке розуміння цього терміна, матеріал, вибраний зі словників І. Вагилевича, окреслюємо як вернакулярні назви птахів, часто діалектні або застарілі. Вони доповнюють синонімічні ряди назв зібраних і публікованих в інших джерелах.

Мета нашої роботи – показати, що словникарські праці І. Вагилевича є важливим джерелом для лексикографічних досліджень; з'ясувати, яка частина форм, фіксованих автором *Ідіотикону*, функціонує у сучасній літературній мові; з'ясувати, яка частина форм фіксованих автором *Ідіотикону* вміщена в інших словниках української мови; вказати форми, що не фіксуються в інших лексикографічних роботах, варіанти форм записаних в інших роботах та форми, для яких автор подав інше значення.

Увесь матеріал був зіставлений з наступними словниками: академічним *Словником української мови*; *Малорусько-німецьким словарем* Є. Желехівського та С. Недільського; *Словарем української мови* Б. Грінченка; *Словником бойківських говірок* М. Онишкевича;

Słownikiem huculskim Я. Янова¹ та доступними в мережі Інтернет-дослідженнями зоологів, вказаними в бібліографії, та іншими Інтернет-ресурсами. Одиниці, які в *Ідіотиконі* мають ремарку, що автор їх відносить до конкретних говорів, додатково переглядалися у відповідних діалектних словниках та вибірково в словниках інших говорів.

Матеріал поділено на назви домашніх птахів і диких птахів. Далі подаються групи лексем, зафіксовані в академічному словникові української мови, діалектні одиниці, фіксовані в цьому реєстрі та в інших словниках української мови, варіанти і омоніми форм, розміщених в лексикографічних працях інших авторів та лексеми не фіксовані в інших використаних для аналізу лексикографічних працях.

Назви птиць – найчисельніша група назв тварин, записаних у реєстрах укладених І. Вагилевичем. В усьому матеріалі виявлено 148 різних форм, що є назвами птахів. Серед них 20 найменувань домашніх птиць, 123 назви птахів, які живуть на свободі, та 5 форм, що можуть окреслювати домашніх і диких птиць.

Назви домашніх птахів

Сучасні нормативні форми, розміщені в академічному словнику української мови:

голуб (СЯЮ)²; **голубець** (ЛьВ, ПЕТ); **квóчка** (ПЕТ); **курка** (СЯЮ); **курочка** СЯЮ³; **півень** (СЯЮ; ЛьВ, ПЕТ); **гусáкь** (ЛьВ, ПЕТ); **гúска** (ЛьВ, ПЕТ); **качка** (СЯЮ); **селезéнь** (ЛьВ, ПЕТ); **пáва** (СЯЮ; ПЕТ); **павúчь** (ЛьВ, ПЕТ).

Назви домашніх птахів – інші назви:

гусь – *geş*; *die Gans*; *anser* (СЯЮ); лексема посвідчується в етимологічному словнику як синонім форми *гуска* [6, 1, 627]; **павонька** – без пояснення (СЯЮ), пор. [5, 3, 85]; **когут** – *kogut* (СЯЮ); діалектна форма поширена на західноукраїнській території, пор. діал *когут* [14, 4, 207]; **утка** – без пояснення (СЯЮ); **úтка** +⁴ – *Ente*; *anas* (ЛьВ, ПЕТ); діалектна форма, пор. діал. *утка* 'качка' [6, 1, 440]; *utka* 'kaczka, kacze' [8, 249]; *утка* 'Ente' [7, 2, 1020]; **кур/һу** *⁵ (ПЕТ)⁶ – (*kur*); *Hahn*; *gallus* (ЛьВ, ПЕТ); І. Вагилевич подає ширше значення форми 'півень'. У словникові Є. Желехівського та в етимологічному словнику для неї зафіксовано значення 'курячий гермафродит' [7, 1, 391; 6, 3, 15], а в збірці гуцульської лексики Я. Янова 'карлун' [8, 110]; **úрица** * (ПЕТ) – *Federvieh*, *Amphibium*; *pecus volatile* (ЛьВ, ПЕТ); Як видно в одній словниковій статті тут записано омонімі форми, що називають тварин. Одна із них є збірним іменником, який окреслює домашніх птахів. Цей іменник автор пояснює інакше ніж інші лексикографи. Форма *ирица* як діалектна розміщена в етимологічному словнику зі значенням 'пташка, що повернулася з вирію' [6, 1, 380].

У використаних словниках не посвідчена назва **п/һтухь** див. **півень** (ЛьВ, ПЕТ), яка функціонує в сучасній мові як прізвище. Вона, як вказує В. Німчук, зустрічається в давньоруських джерелах [11, *питух*].

Назви диких птахів

Сучасні нормативні форми, розміщені в академічному словнику української мови:

баранéць (ЛьВ, ПЕТ); **бугáй** (СЯЮ); **горобець** * (ЛьВ, ПЕТ); **вóрбн** (СЯЮ); **ворóна** (СЯЮ); **гайворонь** (СЯЮ); **гáлка** (СЯЮ; ЛьВ, ПЕТ); **гóрлиця** (ЛьВ, ПЕТ); **дроздь** (ПЕТ);

1 Ми вибрали для аналізу такі лексикографічні праці, бо дотеперішні наші дослідження лексики, зібраної І. Вагилевичем, показують, що цей матеріал посвідчується в основному саме у цих джерелах. На жаль, нам не пощастило скористатися словником М. Шарлеманя Словник зоологічної номенклатури (Ч. 1: Назви птахів: Проект. Матеріали до української природничої термінології та номенклатури. – Т. 6. – Вип. 1. – Київ, 1927). Використання цієї праці, звичайно, могло б дати повнішу картину функціонування аналізованих лексем.

2 Далі у тексті скорочення СЯЮ означатиме Словник мови української мови, ЛьВ – львівський варіант Ідіотикону, ПЕТ – петербурзький варіант Ідіотикону.

3 У рукопису поруч з цією назвою дописано дітоикурка.

4 В Ідіотиконі хрестиком (+) автор позначав форми, які вважав застарілими.

5 В Ідіотиконі зірочкою (*) автор позначав форми, які вважав діалектними.

6 У дужках зразу після позначки вказуємо джерело у випадку, коли ремарка з'являється тільки в одному із словників.

жовна (СЯЮ); *журавель* (СЯЮ); *зозуля* (ПЕТ); *кánя* (ЛьВ, ПЕТ); *шулякь* (ЛьВ) і *шул'якь* (ПЕТ); *крéчеть* (ЛьВ, ПЕТ); *ивóлга*^{1*} (ЛьВ, ПЕТ); *лебѣдь* (СЯЮ); *лунь*^{*} (ЛьВ, ПЕТ); *перепелица* (ЛьВ, ПЕТ); *плиска* (СЯЮ) і *плúска* (ЛьВ, ПЕТ); *посмѣтюшка* (СЯЮ); *пугач* (СЯЮ); *ремез* (СЯЮ); *синица* (ЛьВ, ПЕТ); *сич* (СЯЮ) і *сычъ* (ЛьВ, ПЕТ); *сова* (СЯЮ); *соловей* (СЯЮ; ЛьВ, ПЕТ); *сорока* (СЯЮ; ЛьВ, ПЕТ); *тётера* (ЛьВ, ПЕТ); *чайка* (СЯЮ; ЛьВ, ПЕТ); *чапля* (СЯЮ); *чорногуз* (СЯЮ); *шпак* (СЯЮ); *щуръ* (ПЕТ); *яструбъ* нус.² (ЛьВ, ПЕТ) та кілька загальних окреслень: *птаx* (СЯЮ); *птáха* (ЛьВ, ПЕТ); *пти́ца* (ЛьВ, ПЕТ); *гáлич* (СЯЮ)³.

Назви диких птахів – діалектні форми:

баба – Pelican, pelesanus (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. баба 'пелікан' [14, 1, 75]; **бусько** – bocian; der Storch; ciconia (СЯЮ); Storch; ciconia. (ЛьВ, ПЕТ), пор. *бусько* – форма, що подається як синонім реєстрового слова *бусел* [7, 1, 51];

воробель Sperling; passer (ЛьВ, ПЕТ), пор. *воробель* або тиж *воробець* [13, *воробель*]; **воробець** – wróbel; ein Sperling; passer (СЯЮ); Sperling; passer (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *воробець* 'воробець' [14, 1, 739]; **вудудь** – Wiederhopf; urupa (ЛьВ, ПЕТ), пор. *вудуд* 'одуд' [12, 1, 152]; **гривáчь** – (grzywacz); Feldtaube; columba venasfera. (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *гривáч* 'Columba palumbus', 'дикий голуб' [6, 1, 593]; **гупало** – Rohrdrommel; ardea stellaris (ЛьВ, ПЕТ); *гупало* 'птах водяний бугай' [9, *Гупало*]; **гóтурь** – dziekie kury; ein Berghuhn (СЯЮ); **гóтурь** (нус.) – Auerhahn; urogallus. (ЛьВ, ПЕТ), пор. *діал. готур* 'глухар' [6, 1, 577]; **дрóфа**^{*} див. *драхва* (ЛьВ, ПЕТ); діал. *дрофа* 'дрохва, Otis tarda' [6, 1, 133]; **жáворонокъ** – Lerche; alauda (ЛьВ, ПЕТ), пор. *жáворонок* [7, 1, 216]; **ц/яворонок** – skowronek (СЯЮ), пор. діал. *джáворонок* 'жайворонок' [6, 2, 185]; **зazuля** – Kuckuck; cuculus (ЛьВ, ПЕТ), пор. *зazuля* [6, 2, 276]; **зáйворонокъ** див. *жаворонокъ* (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *зайворонок* 'жайворонок' [6, 2, 185]; **зегзúца** + див. *зazuля* (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *зегзúця* 'зозуля' [6, 2, 257]; **кocъ** – amsel; merula (ПЕТ), пор. діал. *кoc* 'чорний дрізд, Turdus merula' [6, 3, 47], див. теж *кic*, *кóса* – kos (СЯЮ), пор. *кic* 'чорний дрізд' [6, 2, 449]; **крюкъ** – Rabe (ПЕТ), пор. діал. *крюк* 'ворон' [14, 4, 372]; **лáстовица** – (ластва; jaskółka); Schwalbe; hirundo (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *ластовиця* 'ластівка' [6, 3, 198]; **лéбедь** – łabędź (СЯЮ); **лéбедь** – (łabędź; лаб@дь); Schwan; cygnus (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *лебедь* 'лебідь' [6, 3, 205]; **орeй** – orzeł; ein Adler; Aquila (СЯЮ), пор. *орeй* 'орел' [12, 2, 24]; **орябок** – jarząbek (СЯЮ); **ор/ябокъ** – (jarząbek); Haselhuhn (ЛьВ, ПЕТ). Академічний словник української мови фіксує тільки варіант цієї форми: діал. *рябок* 'рябчик (у 1 знач.)' [14, 8, 921], проте форма *орябок* живається офіційно, наприклад у *Червоній книзі України* [16, *орябок*]; **потолужник** – Goldamsel (СЯЮ); **потолужникъ** pod.⁴ (ПЕТ) див. *ивольга* ЛьВ, ПЕТ, пор. *потолужник* 'ивиль' [7, 2, 723]; **ремéзь** – (remież); Beutelmeise; parus pendul. Lin. (ЛьВ, ПЕТ), пор. *рeмeз*, *ремезь* 'Remiz pendulinus L.' [6, 5, 56]; *ремез*, *ремезь* 'Beutelmeise, parus pendulinus' [7, 2, 800]; **скрегулeць** – (krągulec; krahuj); Sperber; nisus (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *скрегулець* 'яструб-перепелятник' [6, 5, 285]; *скрегулець* 'Sperber' [7, 2, 878];

соломка – (słomka); Waldschnepfe (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *соломка* 'вальдшнеп' [6, 5, 308]; **соя** – без пояснення (СЯЮ); **соя** – (sojka); Häher; carvus glandarius Lin. (ПЕТ), corvus glandarius Lin. (ЛьВ), пор. діал. *соя* 'сойка' [6, 5, 344]; *соя* 'Eichelhäher, Corvus glandarius' [7, 2, 898]; **стернадка** – (trzynadel); Ammerling; galbura (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *стернадка* 'вівсянка, Emberiza' [6, 5, 412]; **солов/һь** – (славій; słowik); Nachtigall; luscinia (ЛьВ, ПЕТ); діал.

1 Через те, що І. Вагилевич в Ідіотиконі та, частково, в Словарі язика южно-руского користався етимологічним правописом, ми вирішили деякі одиниці, які риняться написанням, зарахувати до групи форм, що посвідчуються в інших джерелах, а саме форми із літерою и, що відповідає [i] або [и], з літерою л на місці нескладотворчого [y], із суфіксом –ица та форми із твердим [ц] на кінці слова.

2 Ремарка, яка вказує, що це лексема характерна гуцульським говіркам.

3 Тут подаємо також загальні окреслення, які можуть називати не тільки диких, але й домашніх птиць. Кілька назв автор записав у реєстрі СЯЮ без пояснення: дроздь, лебѣдь, посмѣтюшка, пугач, сова, чапля, шпак, птаx (не називаємо тут тих, які мають еквіваленти в Ідіотиконі).

4 Ремарка, яка вказує, що це лексема характерна подільським говіркам.

соловій 'соловей' [14, 9, 445]; **удуд** – без пояснення (СЯЮ); **удудь** – (вдодь; dudek); Wiedehopf; упура (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. удуд 'одуд' [14, 10, 399]; **шульпіка** * (ПЕТ) див. *кяня* (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *шульпіка* 'шуліка' [14, 11, 560]; **шульпіха** (siew.) – Weihe; milvus (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *шульпіха* 'шуліка чорний, Milvus migrans' [6, 6, 488]; **ястрібъ** – jastrząb (СЯЮ); **ястрібъ** – (jastrząb); Habicht; accipiter (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *ястріб* 'яструб' [14, 11, 658]; **потка** + – ptak (СЯЮ); **пóтка** + – Vogel; avis. (ЛьВ, ПЕТ), пор. др. *пътъка*, (*потка*) 'птаx' [6, 4, 544]; **пóтя** * – (птенець; pisklę); junger Vogel; pulus (ЛьВ, ПЕТ), пор. *діал. лотя* 'пташеня' [14, 7, 435]; **ц/ыпля** – (pisklę); Fasel; pullus (ЛьВ, ПЕТ) = 'пташеня', пор. діал. *ципля* 'курча' [6, 6, 259].

Назви диких птахів – варіанти форм, уміщених в інших джерелах:

драхва * – Trappe; otis tarda Lin. (ЛьВ, ПЕТ), пор. *дрохва*, діал. *дрофа*, *драфа* 'Otis tarda' [6, 1, 133]; **жоравель** – (żóraw); Kranich; grus (ЛьВ, ПЕТ), пор. *журавель* [14, 2, 547]; **цукорлэй** – skowronek; die Lerche (СЯЮ), пор. *czukurlij* 'skowronek' [8, 36], пор. теж *цукурлії* 'Haubenlerche (Alauda cristata), Wasserstar (Cinclus aquaticus)' [7, 2, 1079]; *чукурдії* 'чубатий жайворонок' та *чукурділь* 'жайворонок лісовий', 'чубатий жайворонок' *чукурлії* 'т.с.' та ін. [ЕСУМ 6, 352]; **зазуле** – kukułka; der Kuckuck (СЯЮ), пор. *зазуля* 'зозуля' [6, 2, 276]; **канє** – kania (СЯЮ), пор. *каня* [14, 4, 91]; **козодбй** – Ziegenmelker; caprimulgus (ЛьВ, ПЕТ); діал. *козодій* 'дрімлюга' [6, 2, 500]; **коростель** див. *хоростель*¹ (ЛьВ, ПЕТ) і *хоростель* – Wachtelkönig; gallus (СЯЮ), пор. діал. *коростіль* 'деркач' [6, 3, 42]; див. теж *хорост/һль* (ЛьВ, ПЕТ); **круговец** – krągulec (СЯЮ), пор. діал. *кругавець* 'великий яструб, Accipiter gentilis L.; малий яструб, Accipiter nisus' [6, 3, 107]; **омел/юкь** – (jemiellucha); Misteldrossel; turdus visc. Lin. (ЛьВ, ПЕТ), пор. *омелюх* [14, 5, 692]; **перепелице** – przepiórka; die Wachtel (СЯЮ), пор. *перепелиця* [14, 6, 245];

синице – Finkmeise (СЯЮ), пор. *синиця* [14, 9, 182]; **чєпля** – без пояснення (СЯЮ), пор. *чапля* [14, 11, 268]; **чечотка** – gat. ptac. (СЯЮ), пор. *чечітка* [14, 11, 320]; **чорногусь** див. *бусько* (ЛьВ, ПЕТ), пор. *чорногуз* [14, 11, 358]. Здається, виникнення такого варіанта є результатом контамінації форм *чорногуз* і *гусь*; **цигол** – без пояснення (СЯЮ), пор. *циголь* [14, 11, 583].

Серед фонетичних варіантів є кілька назв, які не стосуються окремих видів птахів:

пискле – без пояснення (СЯЮ), пор. *пискля* [14, 6, 363]; *пискля* 'junger, unflügger Vel' [7, 2, 633]; **птице** – без пояснення (СЯЮ), пор. *птиця* [14, 8, 381]; **цапля** – Fasel; pullus (ЛьВ, ПЕТ) і **цаплє** – без пояснення (СЯЮ), пор. *ципля* 'курча' [6, 6, 259]; *ципля* 'Küchlein' [7, 2, 1054].

Ряд цікавих нефіксованих назв складають морфологічні варіанти:

боцько tem.² див. *бусько* (ПЕТ); форма відома як прізвище, пор. діал. *боцян*, *бацян*, *боцян*, *боцок*, *боцун*, *боцьок* та ін. [6, 1, 239]; **кєдрошь** huc. – Nusskrähe; corvus caryocates Lin. (ЛьВ, ПЕТ), пор. *кедрівка* (орн.) 'Nucifraga caryocatactes L.' [6, 2, 420]; *кедруша* 'Nüsshäher (Corvus caryocatactes)' [7, 1, 340]; **макозібникь** – (makolągwa); Hänfling; fringilla can. (ЛьВ, ПЕТ); діал. *макодзьоб* 'коноплянка, Fringilla cannabina' [6, 3, 367], пор. теж діал. *макодзьоба* 'зяблик, Fringilla coelebs' [6, 3, 367]; **тигута** voj.³ див. *чайка* (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *тигитка* 'чайка звичайна' [14, 10, 109]; **чєглей** + – falco (ПЕТ), пор. *чєглик*, *чєглок* 'малий сокіл, Falco subbuteo' [6, 6, 289]; **чернядь** + – Schwarzentz; anas fusca Lin. (ЛьВ, ПЕТ) і **чернедь** – cyranka; anas fusca. (СЯЮ), пор. *чернядка* 'Trauerente Anas Oedemia' [7, 2, 1068]; **птиць** – collectiv. без пояснення (СЯЮ), пор. *птиця* збірн. 'птахи' [14, 8, 381].

Назви диких птахів – форми з іншим значенням:

гáва – Dohle; monedula (ЛьВ, ПЕТ); = 'галка', пор. *гáва* 'ворона, Corvus cornix' [6, 1, 446]; **гáйворонь** – Nachttrabe; nycticorax. (ЛьВ, ПЕТ) = 'квак'; пояснення назви *гáйворонь*, вміщене в академічному словнику, нечітке: 'перелітний птах родини воронівих з блискучим чорним пір'ям' [14, 2, 15], пор. *гáйворонь* 'грак, Corvus frugilegus' [6, 1, 451]. Пор. *гáйворонь*(СЯЮ);

1 Проте в Ідіотиконі автор не записав такої реєстрової форми.

2 Ремарка, яка вказує, що це лексема характерна лемківським говіркам.

3 Ремарка, яка вказує, що це лексема характерна бойківським говіркам.

гáличь wol.¹ див. *воронь* (ЛьВ, ПЕТ) // **вóронь** – (gawron, галич); Rabenkrähe; corax (ПЕТ) = ‘ворона, ворон’, польський відповідник *gawron* ‘грак’, мабуть, подається в *Ідіотиконі* як близькозвучний, пор. *галич* ‘галка’ [6, 1, 460].

Вищезгадані форми називають птахів, які зараховуються до роду *Corvus* (по-українськи рід *ворона*, по-польськи *krukowate*). Вони об’єднуються носіями європейських мов в одну семантичну категорію. *Ворон, ворона, грак, галка* в європейських культурах мають подібну символіку та значення. Носії мови їх часто не розрізняють і сплутують їхні назви. Це помічається також в матеріалі І. Вагилевича. Вписуються в таку тенденцію теж форми *жаврань* і *цавран* – синоніми назви *ворон*, які згадуються далі.

зóголь – hohol; птиця (СЯЮ); гоголь – Quagante; anas strepera Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘нерозень’ (значення латинської форми, німецький відповідник не фіксується в доступних джерелах), пор. [14, 2, 101]; **д’ятель** – (dzięcioł); Baumhacker; certhia famil. Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘підкоришник’, пор. *д’ятель, д’ятель* ‘дятел’ [12, 1, 242]; **жолна** – (żluwa); Bienenspecht; merops ariast. Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘бджолоїдка’, пор. *жовна* ‘дятел’ (напр.: [14, 2, 539]; [6, 2, 202], ‘ivolga’ [6, 2, 202]; **кобéць** – Sperber; nisus (ЛьВ, ПЕТ) = ‘малий яструб’, пор. *кібець*, діал. *кобець* ‘Falco vespertinus’ [6, 2, 442]; *кібець* ‘Falco arivorus’ [14, 4, 158]; **рябець** – ein Sperber (СЯЮ); **рябець** див. *кобець* (ЛьВ, ПЕТ) = ‘малий яструб’, пор. *рябець* **шуліка**, *рябець* **рябчик** [14, 8, 920]; **кобузь** – Halbweihe; falco ruyarg. Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘лунь лучний’, пор. діал. *кобуз* ‘підсоколик, чеглик, Falco subbuteo’ [6, 2, 478]; проте в етимологічному словнику вміщено теж діалектну форму *кебуз*, яка має значення таке, як подається в *Ідіотиконі* ‘луговий лунь, Circus ruyargus’; **кропивник** – птиця, zięba; Fink (СЯЮ) = ‘зяблик’, пор. *кропивник* ‘кропив’янка’ [14 4, 366], діал. *кропивник* ‘волове очко, Troglodytes troglodytes L.’, діал. ‘лісова завирушка, Prunella modularis L.’; славка, Sylvia Skor.’ [6, 3, 104]; **кулі́къ** – kulik (СЯЮ); **кулі́къ** – (kulik); Möwe; Iarus Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘мартин’, пор. *кулі́къ* ‘Невеликий болотяний птах з довгими ногами та довгим дзьобом’ [14., 4, 390]. Більше конкретних значень приписується цій формі в етимологічному словникові ‘представник ряду куликів, Limicolae’, діал. значення ‘середній кроншнеп, Numenius phaeopus L.’; *травник, Trinia totanus L.*; *вальдшнеп, Scolopax rusticola L.*’ [6, 3, 132-133]; **с/нека** – Brachvogel; scolopax arquat. Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘кульон великий’, пор. діал. *сівка* ‘Pluvialis Briss’, Charadrius pluvialis’, тобто ‘сивка’ [6, 5, 224]; **хорост/һль** – (chrósciel); Wachtelkönig; ralus rex Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘деркач’, пор. діал. *хоростіль* ‘пастух або вівчар, Rallus aquaticus’ [6, 6, 203]; *хоростіль* ‘Wasserralle, Rallus aquaticus’ [7, 2, 1044]; див. теж **коростель** (ЛьВ, ПЕТ) і **хоростель** (СЯЮ); **попокъ** – (gil); Rothkeichen; tubecula (ЛьВ, ПЕТ) = ‘вільшанка’ (значення німецької і латинської форм, польська назва *gil* має значення ‘снігур’, пор. *попок* ‘Lusciola tithys’, ‘Mönchmeise, Pagus palustris’, тобто ‘горихвістка чорна’ або ‘гаїчка болотяна’ [7, 2, 705];

курочка – 1. Hehne, 2. Wasserschnepe (СЯЮ) = ‘1 курка, 2 баранець’; друге подане І. Вагилевичем значення не фіксується в інших джерелах, пор. *курочка* [14, 4, 412].

Назви птахів – лексеми нефіксовані у використаних джерелах:

гея fem. – (sęp); Geier; vultur (ЛьВ, ПЕТ) = ‘стервятник’, пор. діал. *гея* ‘яструб курятник, шуліка’, Astur palumbarius’; запозичення з угорської (*héja* ‘яструб, шуліка’) [6, 1, 511]; **дрáхва** * – Trappe, Haselhuhn (ЛьВ); otis tarda Lin. (ЛьВ, ПЕТ) = ‘дрохва’; в *Ідіотиконі* формі *дрáхва*, крім еквівалентів, що мають значення таке, як укр. літ. *дрохва*, відповідає теж німецька форма *Haselhuhn* ‘орябок’; **дремел/юкъ** – (drzemlik); Lerchenfalle; falco subbut Lin. (ЛьВ, ПЕТ); назва зумовлена нічним способом життя птахів, пор. *дрімлюга* ‘сплюшка, Caprimulgus europaeus L.’, діал. *дрімлюх, дрімлюх, дремлюга* ‘т.с.’ [6, 2, 130]; *дрімни/уч* ‘rodzaj ptaka’ [8, 47]; **жáврань** див. *воронь* (ЛьВ, ПЕТ) і *цавран* – на Підгір. (СЯЮ), пор. *джаволіти, джаворіти* ‘галасувати’, *джавра* ‘криклива і галаслива жінка’ (рум. *jávřă*) [12, 1, 209], пор. теж серб. і хорв. *gavran*; **лелі́тъ** * (ЛьВ) – (lelek); aluco (ЛьВ, ПЕТ); польська назва подається в словнику не як пояснення, а як подібна за формою назва з іншим значенням, пор. діал. *леляк, леляк* ‘дрімлюга’. За етимологічним словником, походження назв пов’язується з *lelěti, *lelějati ‘хитатися, коливатися’. Назви зумовлені нерівним, переривчастим характером польоту тварин [6, 3, 217]; **кліонзь** voj. – (dzwoniec); Hänfling; fringilla

1 Ремарка, яка вказує, що це лексема характерна волинським говіркам.

linar. Lin. (ЛьВ, ПЕТ); **красоворонь** – Mandelkrähe; coracius garrula Lin. (ЛьВ, ПЕТ); **кукавка** * див. *зазуля* ЛьВ, ПЕТ, пор. поль. *kukulka* ‘золуля’ і *kukawka* ‘птах з родини зозулевих’; **курд/ль** voj. – Feldterche; alauda arvensis Lin. (ЛьВ, ПЕТ), пор. діал. *кудрай* ‘горобець’ з неясною етимологією [6, 3, 124], *чукурділь* ‘жайворонок лісовий’, ‘чубатий жайворонок’ *чукурлій* [6, 6, 352]; **пустулька** – falco (ЛьВ, ПЕТ), пор. поль. *pustułka*; **татарва** – cietrzew (СЯЮ); ймовірно, виникнення такої форми є результатом асоціації назви *тетера* з формою *татарва*; **чечуха** – gat. ptac. (СЯЮ); **чечуха** – (szczotka); Haubenmeise; parus. (ЛьВ, ПЕТ), пор. споріднені назви *чечит*, *чечітка* ‘Fringilla linaria L. (Carduelis flammea)’, що є звуконаслідувальними утвореннями від вигуку *че-че, чет-чет* [6, 6, 315].

Ймовірно, назвою птаха є теж форма **чорнозьобець** – без пояснення (СЯЮ), пор. *чорнозобчик* ‘Calidris alpina L.’ – назва, що подається як синонім діал. *куличок* [6, 3, 133]. У *Словнику язика южно-руського* автор вмістив без пояснення також складену форму **чворана ворона**, яка не фіксується у використаних джерелах. Щоб спростити класифікацію, до цієї групи ми зарахували форми, які мають спільний корінь з назвами інших видів птахів або є фонетичними варіантами форм, фіксованих деінде з іншим значенням.

Серед назв домашніх тварин помічаємо лексичну реалізацію опозицій ‘самець’ : ‘самця’ – *пхвень*, *курпй*, *пштухъ* : *курка*; *гусакъ* : *гуска*; *качка*, *утка* : *селезень*; *пава* : *павичь*. Кілька назв, які вказують на опозицію ‘доросла особина’ : ‘мал’я’ може стосуватися домашніх і диких птахів: *потя*, *пискле*, *ц/ыпля*, *цапля*, *цапле*, *потка*. Поодинокими формами репрезентовані експресивні найменування: *голубець*, *курочка*, *павонька*.

Назви птахів, уміщені в словниках І. Вагилевича, утворюють синонімічні ряди: *бугай* : *гупало*; *горобець* : *воробець* : *воробель*; *ворон* : *кряк* : *жаврань* : *жавран* : *галич*; *ворона* : *ворон* : *галичь*; *галка* : *гава*; *журавель* : *жоравель*; *зозуля* : *зазуля* : *зазуле* : *зезица* : *кукавка*; *иволга* : *потолужник*; *каня* : *шуляк* : *шульпика* : *шульпиха*; *кіс* : *кос*; *кобець* : *рябець* (*рябець*) : *круговець* : *скрегулець*; *лебідь* : *лебедь*; *лунь* : *кречеть* : *кобузь*; *соловей* : *соловй*; *тетера* : *татарва*; *удуд* : *вудудъ*; *чапля* : *чепля*; *яструбъ* : *ястрѣбъ*; *бусько* : *боцько* : *чорногуз* : *чорногусть*; *дрофа* : *драхва*; *жаворонокъ* : *чяворонок* : *зайворонокъ* : *курдль* : *цукорлей*; *хоростль* : *хоростель* : *коростель*; *чечуха* : *чечотка*; *перепелица* : *перепелице*; *синица* : *синице*; *чернедь* : *чернядь*.

Частина наведених форм – це варіанти найменувань, найчастіше фонетичні. Поява деяких варіантних форм пов’язана з тим, що І. Вагилевич у своїх словниках користувався різними правописними принципами – в *Словарі язика южно-руського* в основному фонетичним правописом, в *Ідіотиконі* – етимологічним. У ряді випадків виникають сумніви, чи маємо справу з фонетичним варіантом (бо такі форми могли б віддзеркалювати вимову, характерну для частини південно-західних говорів), чи різниця є результатом різного написання. Такими сумнівними способами написання є: непослідовне позначення переходу [o] та [e] в [i] у новозакритому складі, напр.: *хоростль* і *хоростель*; *дрозд*, *чечотка*; використання літери *и* у формах таких, як напр.: *иволга*, *сич*, *шульпика*; послідовне записування в *Ідіотиконі* давнього [л] на місці нескладотворчого [у], напр.: *жолна*; написання твердого приголосного [ц] на кінці слова (в *Ідіотиконі* послідовне, в *Словарі язика южно-руського* – ні), напр.: *баранець*, *рябець* і *рябець*, а також написання твердої основи в суфіксі –*ица*, напр.: *горлиця*, *ирица*, *ластовица*, *перепелица*. Характерні фонетичні явища, які помічаються в лексичному матеріалі, зібраному І. Вагилевичем, і є причиною появи фонетичних варіантів в аналізованому матеріалі, або відрізняють уміщені в реєстрах І. Вагилевича діалектні форми від літературних, це: поява голосного [e] на місці первинного [a] після м’якого приголосного звука, а також після шиплячих, напр.: *чернедь* і *чернядь*, *чапля* і *чепля*, *перепелице*, *птице*, *синице*; чергування [o]:[a], напр.: *драхва* і *дрофа*, *круговець*; чергування [o]:[u], напр.: *жоравель*; перехід [л] в нескладотворчий [у] в *Словарі язика южно-руського*, напр.: *ореу*; наявність фрикативного [дж], напр.: *чяворонок*, *цукорлей*; наявність протетичних голосних, напр.: *орябок*; вживання протетичних приголосних, напр.: *воробець* і *горобець*; *вудудъ* і *удудъ*; чергування твердих і м’яких приголосних: *кряк*, *ремезь*, *щигол*; чергування [к]:[х], напр.: *омелюк*, *шульпика* і *шульпиха*, *хоростель* і *коростель*; чергування [г] і [г’], напр.: *гава*, чергування [хв]:[ф] *драхва* і *дрофа*.

І. Вагилевич вмістив у використаних словниках 148 реєстрових слів, які називають птахів (не рахуємо окремо орфографічних варіантів, таких як напр.: *орябок* і *орябокъ*, *сич* і *сыч* та форм з іншим наголосом). В аналізованому матеріалі найбільше назв диких птиць, що живуть на території України. Крім таких назв, словники містять найменування домаш-

ніх тварин, які віддзеркалюють опозицію за статтю та віком тварин, а також гіпероніми і гіпоніми назв птахів.

Серед вищенаведених форм: 53 сучасні нормативні назви, 37 діалектних назв, 25 нефіксованих варіантів, найчастіше фонетичних, форм уміщених в інших словниках, 17 форм записаних у використаних реєстрах з іншим значенням, 16 одиниць, яких ми не знайшли у використаних для аналізу лексикографічних роботах. Така кількість різних форм і нових значень дозволяє назвати І. Вагилевича одним з перших лексикографів, які зафіксували в своїх працях багатий лексичний матеріал, що описує українську фауну. Нефіксовані одиниці, омоніми і варіанти форм, які були записані в інших джерелах суттєво збагачують наше знання про український діалектний словник та українську лексику в діахронному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вагилевич. *Idyotykon*, Відділ рукописів бібліотеки РАН у Санкт-Петербурзі [собр. А. С. Петрушевича, № 22 – 23];
2. Вагилевич. *Idyotykon*, Відділ рукописів бібліотеки УАН ім. В. Стефаника у Львові [Ваг. 55. п. 16];
3. Вагилевич. *Словарь языка южно-русского*, Відділ рукописів бібліотеки РАН у Санкт-Петербурзі [собр. А.С. Петрушевича, № 22 – 23];
4. Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 30.10.2014)
5. Грінченко Б. (ред.). *Словарь української мови / Збір. ред. журн. „Кіевская старина“; Упорядк. з додатком власного м-лу Б. Грінченко, Т. 1-4.* — Київ, 1996-1998.
6. *Етимологічний словник української мови, Т. 1-6.* — Київ, 1982-2012.
7. Желеховский Е., Недільский С. *Малорусско-німецкий словарь, Т. 1-2* — Львів, 1886.
8. Janów J. *Słownik huculski, opracował i przygotował do druku J. Rieger.* — Kraków, 2001.
9. Лученко В. *Тлумачний словник українських прізвищ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://luchenko.com/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=74 (дата звернення: 30.10.2014)
10. Маркевич О., Татарко К. *Русско-украинско-латинский зоологический словарь, Терминология и номенклатура.* — Киев, 1983. – Режим доступу: <http://rusfolder.com/15005044> (дата звернення: 30.10.2014)
11. Німчук В. *Давньоруська спадщина в лексичі української мови.* – Київ, 1992. Посилання за електронним ресурсом. – Режим доступу: http://shpuvolyn.com.ua/chleny/grebenyuk/grebenyuk_publ_surzik.html (дата звернення: 30.10.2014)
12. Онишкевич М. *Словник бойківських говірок, Т.1-2.* — Київ, 1984.
13. *Русинський словничок (тестовий режим)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovník.holosy.sk/index.php?verzia=2&page=1&slovko=%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C> (дата звернення: 30.10.2014)
14. *Словник української мови, Т. I-XI.* — Київ, 1970-1980.
15. Фесенко Г., Бокотей А. *Анотований список українських наукових назв птахів фауни України.* — Київ-Львів, 2007. – Режим доступу: http://pryroda.in.ua/fesenko/files/2011/01/Ready-1-112_new_third_ed.pdf (дата звернення: 30.10.2014)
16. *Червона книга України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://redbook-ua.org/item/tetrastes-bonasia-linnaeus/> (дата звернення: 30.10.2014)